

УДК 371.32:811.161.2

ЗВЕРТАННЯ – ПОКАЗНИК РІВНЯ НОРМАТИВНОСТІ МОВЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ

Бойко Н. І., Клепак Л. В.

У статті проаналізовано звертання як важливий показник рівня нормативності мовлення школярів, запропоновано систему завдань і вправ із теми "Звертання: способи вираження, види, розділові знаки в реченнях зі звертанням".

Ключові слова: звертання, нормативність мовлення, форми звертань.

В статье проанализировано обращение как важный показатель уровня нормативности речи школьников, предложено систему заданий и упражнений по теме "Обращение: способы выражения, виды, знаки препинания в предложениях с обращением".

Ключевые слова: обращение, нормативность речи, формы обращений.

The article is concerned with the problem of forms of address as an important indicator of students proficiency in a language and suggests a system of tasks and exercises on the subject "The Address: Expressions, Forms, Punctuation Marks in Sentences Containing Address".

Key words: address, proficiency in a language, forms of address.

До важливих і завжди актуальних лінгвістичних проблем належить унормування літературної мови. На сучасному етапі серед низки мовознавчих галузей домінантні позиції займає культура мови, що виокремилась у самостійну дисципліну, позначену досить цікавою і широкою проблематикою досліджень [8; 9; 11; 12; 19]. Культура мови ґрунтується на системі норм літературної мови, дотримання яких є обов'язковим. Норми літературної мови передбачають насамперед правильність, точність, логічність використання виражально-зображальних (експресивних) засобів відповідно до мети й ситуації спілкування. Культура мови виявляє свої позиції на всіх структурних рівнях, оцінює якості усної чи писемної мови.

Праці українських мовознавців [1–4; 7–19], присвячені культурі української мови, містять різну кількість домінантних ознак, із-поміж яких правильність, точність висловленої думки, логічність організації мовного матеріалу, різноманітність, багатство, доступність, змістовність, виразність, образність, експресивність мови [10; 12; 19]. Учені пропонують критерії, висувають вимоги до зразкового мовлення; виокремлюють якості, яким має відповідати еталонне літературне мовлення; подають перелік засобів, що сприяють досягненню гарних результатів, необхідних якісних рис.

Найважливіше завдання сучасної школи – це пошук оптимальних шляхів зацікавлення дітей навчанням, усвідомлення того, що успішна самореалізація особистості залежить від бажання пізнавати нове, ефективно працювати, бути впевненим у власних можливостях.

Розвиток інтелектуальних здібностей школярів визначається рівнем володіння рідною мовою. Саме вчитель-словесник постійно працює над підвищенням розумової активності дитини, спонукає її до творчості, до вміння практично застосовувати здобуті знання. Під безпосереднім керівництвом учителя школярі здійснюють аналіз і синтез мовних явищ, порівнюють, зіставляють, виокремлюють головне, найважливіше, роблять висновки. Це сприяє розвитку мислення й мовлення школярів, стає основою формування в них предметних компетенцій. Мовна компетенція школярів демонструє рівень знань рідної мови, усіх її підсистем, зокрема й літературного мовлення.

Мовна, мовленнєва й комунікативна компетенції виявляються в процесі спілкування, шляхом залучення мовних і позамовних чинників, що належать до

складників-репрезентантів національної лінгвокультурної особистості. На тлі низки таких характерних особливостей мовлення людини, як лексико-фразеологічне багатство, стилістична відповідність, доречність мовлення, домінуючі позиції все ж належать *правильності*, що ґрунтується на знаннях, досконалому володінні лексичними, стилістичними, орфоепічними, акцентуаційними, словотвірними, морфологічними, синтаксичними, орфографічними та пунктуаційними нормами української літературної мови.

Мовознавці доводять, що мовленнєві помилки перешкоджають правильному розумінню висловленого, відволікають увагу від змістового наповнення сказаного, негативно впливають на почуттєву сферу слухача. Численні мовні огріхи виявляють недостатній рівень мовленнєвої культури людини, тому дуже важливо дотримуватися чинних норм літературної мови. Важливо наголосити, що сукупність згадуваних вище норм, які стосуються всіх рівнів мовної системи, – це не лише знання про мовну ієрархію, а й активне використання, послуговування різнорівневим мовним матеріалом.

Серед морфологічних норм переважають ненормативні форми звертання до співрозмовника. Причин порушень таких норм є кілька: 1) незнання правил уживання закінчень кличного відмінка; 2) варіантність окремих форм кличного відмінка, пропонованих чинним правописом; 3) практика тривалого контактного білінгвізму; 4) мовна мода, що передбачає навмисне копіювання ненормативних молодіжних звертань, як і будь-яких інших лексем чи висловів. Помилки школярів, пов'язані з ненормативними формами звертання до співрозмовника, часто зумовлені ще й відсутністю досвіду спілкування.

Частотним порушенням у спілкуванні мовців взагалі і школярів зокрема є неправильне утворення форм звертань, наприклад: *Андрій* (замість *Андрію*), *Ганна* (замість *Ганно*), *Олічка* (замість *Олечко*), *Олег* (замість *Олеже*), *Ігоре* (замість *Ігорю*), *Василь* (замість *Василю*), *Саш* (замість *Сашо*), *мама* (замість *мамо*), *папа* (замість *тату*), *хлопець* (замість *хлопче*), *сторож* (замість *стороже*), *Катерина Григорівна* (замість *Катерино Григорівно*), *Іван Петрович* (замість *Іване Петровичу*), *Тарас Павлович* (замість *Тарасе Павловичу*) та ін.

Важливо пояснити школярам, що типовим засобом вираження звертання в українській мові є кличний відмінок, наприклад: Будеш, **батьку**, панувати, поки живуть люди, поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть!; Слава тобі, **Шафаріку**, Вовіки і віки! Слава тобі, **любомудре**, Чеху-слов'янине!; **Вітрило-вітре**, мій єдиний! Легкий, крилатий господине! Нащо на дужому крилі на вої любії мої, на князя, **ладо** моє миле, ти ханові метаєш стріли? (Тарас Шевченко). У науковий обіг термін "кличний відмінок" увів А. Кримський в "Української грамматики" (1907) [6, с. 264], проте досить тривалий час поняття *кличний відмінок* не використовували в українських правописних кодексах. Назву кличного відмінка було поійменовано кличною формою. Лише в новій редакції Українського правопису (1993) уведено поняття кличний відмінок. Форма кличного відмінка твориться від іменників чоловічого, жіночого та спільного родів, що називають істоти або персоніфіковані предмети, до яких адресовано мовлення.

Звертання кваліфікують як інтонаційно виділений компонент речення (слово чи синтаксична конструкція в реченні). На письмі звертання виділяють за допомогою розділових знаків, зважаючи на його позицію в реченні: на початку, в середині чи в кінці речення.

І. Р. Вихованець справедливо звертає увагу на те, що в українській мові особливості звертання найвиразніше виявляються "в *спонукальних реченнях* з дієслівними присудками у формі наказового способу: "Тату, бабусю, дивіться, це ж наш Юрась!" (О. Іваненко); "Зупиніться, поети!" (Б. Олійник). У таких реченнях спонукання, наказ, прохання та інші волевиявлення стосуються адресата – особи чи іншої істоти, а також персоніфікованого предмета, назви яких виражено у кличному відмінку. Поширені також звертання у питальних реченнях прямої питальності, близьких до спонукальних, наприклад: "Куди ж мене зовеш, брунатна бджілко?" (В. Стус); "Марфо, дитинко, що з тобою?" (Л. Костенко)" [5, с. 208]. Щодо особливостей кличного відмінка, що виконує функції звертання, то мовознавець зазначає, що "у граматичній системі сучасної української мови кличний відмінок виявляє семантико-синтаксичну, формально-синтаксичну і

морфологічну співвідносність із називним відмінком. Зокрема, обом відмінкам притаманна абсолютна омонімія закінчень у прикметниках та у формі множини іменників і часткова омонімія в іменникових формах однини" [6, с. 265].

Отже, важливим показником і складником рівня культури (якості) мовлення школярів є правильне утворення форм звертань, характеристика його змісту та форм вираження, уживання розділових знаків у синтаксичних структурах зі звертанням. Правильність, тобто дотримання норм утворення форм звертань, урахування мовних особливостей його вживання, є основою рівня досконалості володіння літературною мовою школярів. Реалізації таких специфічних властивостей граматичної системи сучасної української літературної мови, удосконаленню культури усного і писемного мовлення школярів, підвищенню якісних характеристик їхньої мовної діяльності сприятиме запропонована в статті система завдань і вправ із теми "Звертання: способи вираження, види, розділові знаки в реченнях зі звертанням".

Вправи на закріплення вивченого

I. Подані іменники поставити у формі кличного відмінка, виділити закінчення.

Земля, вітер, зозуля, круча, дощ, мати, мрія, друг, громада, молодець, добродій, козак, товариство, сестра, матуся, вулиця, стежина, яблуня, життя, радість, небо, фортеця.

II. Переписати речення, визначити відмінкові закінчення іменників у кличному відмінку. Пояснити вживання розділових знаків.

1. О доле! Пророче наш! Моя ти доне! Твоєю думу назову. 2. Мій боже милий, як то мало святих людей на світі стало. 3. Ходімо ж, доленько моя! Мій друже вбогий, нелукавий! 4. А сестри! Сестри! Горе вам, мої голубки молодії, для кого в світі живете? 5. Благо тобі, друже-брате, як є в тебе хата. Благо тобі, як у хаті є з ким розмовляти. 6. Вийди, серденько, – я виглядаю; хоч на годину, моя рибчино!

III. Списати речення, поставити у формі кличного відмінка іменники, що в дужках. Пояснити інтонаційні особливості речень із звертаннями.

1. Скажи ж мені, (мій братик), (королевий цвіт), нащо ж мене бог поставив цвітом на сім світі? 2. (Світ тихий), (край милий), (моя Україна). 3. Орися ж ти, (моя нива), долом та горою! 4. Радуйся, (нива непоплитая)! Радуйся, (земля не повитая квітчастим злаком)! 5. (Світ мій)! Моя ти (зоренька святая)! Моя ти (сила молодая)! Світи на мене...

IV. Визначити спосіб вираження звертання. Визначити особливості використання їх автором. Із яких творів Тараса Шевченка дібрані ці речення?

1. Обніміте ж, брати мої, найменшого брата. 2. Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди, поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть! 3. Утни, батьку, орле сизий! Нехай я заплачу, нехай свою Україну я ще раз побачу. 4. Вітрило-вітре, мій єдиний! Легкий, крилатий господине! Нащо на дужому крилі на вої любії мої, на князя, ладо моє миле, ти ханові метаєш стріли? 5. І не пом'яне батько з сином, не скаже синові: "Молись. Молися, сину: за Вкраїну його замучили колись".

V. Виразно прочитати текст. Вивчити його напам'ять, а потім записати, правильно вживаючи розділові знаки. Накреслити схеми речень зі звертаннями.

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля, –
Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі.
Сини мої, невеликі,
Нерозумні діти,
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?

Сини мої! Орли мої!
Летіть в Україну, –
Хоч і лихо зустрінеться,
Так не на чужині
("Гайдамаки").

VI. Записати текст, обґрунтувати вживання розділових знаків. Увести в речення звертання, не порушуючи змісту.

Зацвіла в долині
Червона калина,
Ніби засміялась
Дівчина-дитина.
Любо, любо стало,
Пташечка зраділа
І защебетала.
Почула дівчина
І в білій свитині
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину
("Зацвіла в долині червона калина...").

VII. У поданому уривку знайти звертання. Яке їхнє значення для розуміння змісту запропонованого тексту?

Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувать. А я
Про тебе, воленько моя,
Оце нагадую. Ніколи
Ти не здавалася мені
Такою гарно-молодою
І прехорошою такою
Так, як тепер на чужині,
Та ще й в неволі. Доле! Доле!
Моя ти співана воле!
Хоч глянь на мене з-за Дніпра...

VIII. Списати, підкреслюючи звертання й указуючи в дужках, якими частинами мови вони виражені. Пояснити вживання розділових знаків у реченнях.

1. І зорі червоні, як перше плили, попливуть і потім, і ти, білолиций, по синьому небу вийдеш погулять. 2. Плавай, плавай, лебедонько, по синьому морю, рости, рости, тополенько, все вгору та вгору! 3. Слава тобі, любомудре, чеху-славянине! 4. Любіться, брати мої, Україну любіте і за неї, безталанну, Господа моліте. 5. Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою.

IX. Переписати речення, розставивши потрібні розділові знаки (речення запропоновано без вилучення розділових знаків). Пояснити їх уживання. Виділити звертання, визначити форми вираження.

1. Вітре буйний, вітре буйний! Ти з морем говориш, – збуди його, заграй ти з ним, спитай синє море. 2. Катерино, серце моє! Лишенько з тобою! Де ти в світі подінешся з малим сиротою? 3. Доню моя, доню моя, цвіте мій рожевий! Як ягодку, як пташечку, кохала, ростила на лишенько... 4. Прости мені, мій голубе, Мій соколе милий! 5. Серце моє! Не плач, Катерино, не показуй людям сльози, терпи до загину! 6. Грай же, море, мовчіть, гори! Гуляй, буйний, полем! Плачте, діти козацькі, – така ваша доля!

X. Записати подані сполучення у формі звертання. Якщо є варіанти, навести їх.

Друг Ярослав, панна Ольга, Ганна Іванівна, добродій Василь, пан президент, колега Сергієнко, Марія Андріївна, добродійка Софія, Панас Степанович, Корній Якович, пані вчителька, Катруся-подруга, голубка Леся, товариш Іван, Ілля Юхимович, колега Богдан, Євген Миколайович, бабуся Олена.

Творчі завдання

1. Використовуючи поширені й непоширені звертання, скласти й розіграти діалоги, можливі за таких обставин:

– збираючись на день народження до однокласниці, подруги радяться щодо вибору подарунка;

– учень, який приїхав з Лондона, гостює в рідних в Україні й розпитує у своїх однолітків про життя, інтереси, захоплення сучасних українських школярів.

2. Записати поради у формі спонукальних речень, увівши звертання. Сформулювати й записати власні поради, яких, на вашу думку, мають дотримуватися учні. Пояснити лексичне значення підкресленого слова.

негідно	з неповагою ставитися до старших не дотримуватися слова <u>лицемірити</u> не прислухатися до порад батьків зраджувати друга
---------	---

3. Скласти на основі крилатого висловлення поета текст, увівши конструкції зі звертанням. Дібрати заголовок.

Раз добром нагріте серце
 Вік не прохолоне!
 Т. Шевченко

4. У творі-роздумі розкрити зміст запропонованого висловлення Григорія Сковороди. У тексті використати поширені звертання.

Любов виникає з любові: коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю.

5. Уважно прочитати текст. Сформулювати свої запитання й завдання до нього, пов'язавши з темою "Речення зі звертанням".

Сумує, квилить, плаче рано
 В Путивлі-граді Ярославна.
 І каже: "Дужий і старий,
 Широкий Дніпре, не малий!
 Пробив єси високі скали,
 Текучи в землю половчана,
 Носив єси на байдаках
 На половчан, на Кобяка
 Дружину тую Святославлю!..
 О мій Славутицю преславний!
 Моє ти ладо принеси,
 Щоб я постіль весела слала,
 У море сліз не посишала, –
 Сльозами моря не долить".

Тестові завдання

1. У якому рядку всі іменники в кличному відмінку мають закінчення -е (-є)?

- А. Вишня, допомога, стежка, книга, дочка.
- Б. Мрійниця, земля, Марія, лілія, Вікторія.
- В. Квітка, мавка, зірка, задача, хата.
- Г. Матуся, бабуся, Ганнуся, Галя, Оля.

2. У якому рядку допущено помилку в правописі відмінкових закінчень кличного відмінка іменників?

- А. Тополе, траво, площо, групо, яблуне.
- Б. Друже, життя, ювіляре, вікно.
- В. Учну, Андрію, море, командире, степе.
- Г. Мати, зустрічі, тіні, ночі, речі.

3. У якому рядку всі іменники мають однакову форму і в називному, і в кличному відмінку?

- А. Зайченя, пісняр, загадка, хлібороб, школяр.
- Б. Коліща, мати, навчання, поле, серце.
- В. Космос, кошени, читач, хмара, місяць.
- Г. Озеро, дорога, піч, гусеня, буквар.

4. У кличному відмінку закінчення -е мають усі іменники чоловічого роду рядка.

- А. Ударник, голуб, Степан, Гриць, друг.
- Б. Професор, синок, доцент, Сергій, жнець.
- В. Маляр, школяр, газетяр, Ніжин, Остап.
- Г. Брат, батько, добротворець, дід, чумақ.

5. Правильно утворено всі форми кличного відмінка іменників у рядку.

- А. Батьку, сине, Василе, місяце, Олеже.
- Б. Слухаче, кобзарю, Петре, товарише, морю.
- В. Лейтенанте, соколе, женче, книжко, Соломіє.
- Г. Кручо, Ганнусе, ясене, титусю, Ілле.

6. Яке речення вжито зі звертанням?

- А. І земля, і люди, і птиця скучили за весною (М. Стельмах).
- Б. Тягнуться до сонця і квіти, і трави (В. Сосюра).
- В. Місяць яснасенький промінь тихесенький кинув до нас (Леся Українка).
- Г. Рости, моя пташко, мій маковий цвіте, розвивайся, поки твоє серце не розбите (Т. Шевченко).

7. Знайти правильне твердження.

- А. Звертання не відповідають на жодне питання.
- Б. Звертання називає особу чи предмет, які звертаються до когось з мовленням.
- В. Звертання виконують синтаксичну роль членів речення.
- Г. Звертання відокремлюються лише на початку речення.

8. Знайти речення, у якому правильно виділені звертання.

- А. Прощай, прощай, чужа мені людино! Ще не було ріднішого, як ти (Л. Костенко).
- Б. А може, зараз ти не в полі любий, а десь у теплому гостиннім домі (В. Ткаченко).
- В. Ой не плач моє серце, ой цить! (Б. Грінченко).
- Г. Гей нові, Колумби й Магеллани, напнемо вітрила наших мрій! (В. Симоненко).

9. Указати, у якому реченні звертання називає співрозмовника.

- А. О земле рідна, скільки у тобі краси ясної і живої сили! (І. Гончаренко).
- Б. Чого ж ти мовчиш, сивий вітряче? (М. Стельмах).
- В. – Спасибі вам, дядечку, що хоч трохи душу одвели (С. Васильченко).
- Г. Мужай, прекрасна наша мово, серед прекрасних братніх мов (М. Рильський).

10. *Визначити засіб вираження звертання в реченні: "Я без тебе, мово, без зерна полова, соняшник без сонця, без птахів діброва" (Ю. Рибчинський).*

- А. Займенник у формі називного відмінка.
- Б. Іменник у формі кличного відмінка.
- В. Іменник у формі називного відмінка.
- Г. Стійке словосполучення.

11. *У якому реченні допущено пунктуаційну помилку?*

- А. Широкий Дніпре мій, з тобою ми в розлуці (А. Малишко).
- Б. Здрастуй сонце і здрастуй вітре! (В. Симоненко).
- В. Народє мій, дитино ясночолє, живи й орудуй мовами всіма (Д. Павличко).
- Г. Кобзарю, знаєш, нелегка епоха – оцей двадцятий невгамовний вік (Л. Костенко).

12. *Знайти речення з непоширеним звертанням.*

- А. Краю героїчний, пісне соколина, ми розбили бурі вільними грудьми... (В. Сосюра).
- Б. Гірке, Тарасе, твоє панування, краще б до людей ішов у найми (С. Васильченко).
- В. Гей рицарю жадібний, стережись (М. Бажан).
- Г. Запалай, мій вогнику крилатий, полум'ям привітним і незлим (А. Малишко).

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо / Б. Д. Антоненко-Давидович ; уклад. Я. Б. Тимошенко. – К. : Либідь, 1991. – 256 с.
2. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / за заг. ред. О. А. Сербенської. – Львів : Світ, 1994. – 152 с.
3. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 1990. – 232 с.
4. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.
5. Вихованець І. Р. Звертання / І. Р. Вихованець // Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2007. – С. 208–209.
6. Вихованець І. Р. Кличний відмінок / І. Р. Вихованець // Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2007. – С. 264–265.
7. Довідник з культури мови : посібник / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, Н. М. Сологуб та ін. ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Вища школа, 2005. – 399 с.
8. Єрмоленко С. Я. Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови / С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько // Дивослово. – 1994. – № 7. – С. 28–33.
9. Єрмоленко С. Я. Національна свідомість і виховання української мовної свідомості / С. Я. Єрмоленко // Урок української. – 2001. – № 11–12. – С. 9–10.
10. Єрмоленко С. Я. Норма мовна / С. Я. Єрмоленко // Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – С. 387–388.
11. Єрмоленко С. Я. Увага: помилки в усній і писемній мові / С. Я. Єрмоленко // Культура слова. – К. : Вид. дім Дмитра Буряго, 2012. – Вип. 76. – С. 170–175.
12. Заліпська І. Я. Чистота української мови у прямому ефірі (на матеріалі каналу "М1") / І. Я. Заліпська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія "Мовознавство". – Тернопіль : ТНПУ, 2011. – Вип. 2 (19) 2008; 1 (20) 2011. – С. 94–100.
13. Коваль А. Культура української мови / А. Коваль. – К. : Наук. думка, 1964. – 196 с.
14. Культура мови і культура в мові: збірник наукових праць / редкол.: Т. І. Панько та ін. – К. : НМКВО, 1991. – 181 с.

15. Культура мови на щодень / за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 2000. – 169 с.
16. Культура мовлення вчителя-словесника / уклад.: О. М. Горошкіна, А. В. Нікітіна, Л. О. Попова та ін. – Луганськ : СПД Резніков В. С., 2007. – 112 с.
17. Культура української мови : довідник / С. Я. Єрмоленко, Н. Я. Дзюбишина-Мельник, К. В. Ленець та ін. ; за ред. В. М. Русанівського. – К. : Либідь, 1990. – 304 с.
18. Пономарів О. Д. Культура слова: мовностилістичні поради : навчальний посібник / О. Д. Пономарів. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Либідь, 2001. – 240 с.
19. Струганець Л. В. Культура мови. Словник термінів / Л. В. Струганець. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 88 с.
20. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1983. – 647 с.